

кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри німецької філології Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка

ЖАНРОВІ ОЗНАКИ РОМАНУ ВИХОВАННЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ПОШУКИ У ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ XVIII – XIX СТ.

Більшість літературознавців дотримуються думки, що вперше формулювання дефініції «роман виховання» з'являється у праці німецького літературознавця Х.Ф. фон Бланкенбурга «*Versuch über den Roman*» («Дослідження роману») (1774) [2, с. 4]. У цьому трактаті дослідник пропонує розрізнити епопею та роман, проголошуючи останній поетичним жанром. Х. Ф. фон Бланкенбург стверджує, що власне суспільні умови визначають «обличчя» жанрів, наводячи як приклад античний епос. Вчений уперше розробив оригінальну теорію німецького просвітницького роману виховання та вбачав завдання авторів просвітницької прози у художньому зображенні процесу виховання й етапів становлення головного героя. Основою романного жанру для нього стала «внутрішня історія» людини [2, с. 4]. З огляду на те, що трактат Х. Ф. фон Бланкенбурга був написаний як реакція на дискусії навколо «Історії Агатона» (1766-1767) К.М. Віланда, цей твір досліджується найбільш прискіпливо. Крім «Агатона», до особливого жанрового різновиду Х. Ф. фон Бланкенбург також зараховує «Історію Тома Джонса, знайди» англійського письменника Г. Філдінга (1749). Цікаво, що в цьому ж контексті дослідник згадує і надзвичайно популярні в той час сентименталістські епістолярні твори С. Річардсона «Памела, або Винагороджена чеснота» (1740) та «Клариса, або Історія юної леді» (1748-1749).

Поряд із високою оцінкою роману К.М. Віланда Х.Ф. фон Бланкенбурга варто згадати і думку його попередника Г.Е. Лессінга, який у «*Die Hamburgische Dramaturgie*» («Гамбургська драматургія») (1767) зауважив, що не може не згадати твір, який є «першим і єдиним романом для мислячої людини з класичним смаком». Як вважав Г.Е. Лессінг, німецький читач, якому більше до вподоби французькі еротичні романи, просто не здатний по-справжньому оцінити великий твір К.М. Віланда [8, с. 256].

Ідеї Ф. Бланкенбурга та Г.Е. Лессінга знайшли апріорне продовження в листуванні Й.В. Гьоте та Ф. Шиллера, особливо в тій його частині, яка стосувалася обговорення роману «*Wilhelm Meisters Lehrjahre*» («Роки навчання Вільгельма Майстера») (1796). У листі до Й.В. Гьоте від 8 липня 1796 року Ф. Шиллер виокремлює ознаки роману виховання на основі вражень від прочитання твору частинами, які йому надсилав автор. Так, він застерігає критиків від того, щоби вважати Майстера головним героєм, адже у творі він є не суб'єктом подій, а об'єктом. Оточуючий предметний світ є втіленням спонук, а Майстер є лише збірним образом реципієнта. Ф. Шиллер приходиться до важливого для нас висновку, що роман, подібний до гьотівського, не передбачає «головного» героя як такого, оскільки основна увага приділена сюжетним вузлам і сконцентрована довкола можливих вагомих чинників, які впливають на становлення особистості [6, с. 287].

Але діалогія про Вільгельма Майстера викликала щире захоплення не у всіх без винятку сучасників Й.В. Гьоте. Так, Новаліс критикував «Роки навчання Вільгельма Майстера», вважаючи роман доволі прозаїчним, адже в ньому знищується романтичне, поезія природи та чудесне. Для Новаліса він – «перетворена в поезію міщанська та сімейна повість». Разом з

тим, Новаліс вважає «Вільгельма Майстера» претензійною книгою, яка є сатирою на поезію та релігію. Через це твір Й.В. Гьоте перетворюється на фарс [9, с. 142-143].

С. Гайжюнас справедливо зауважує, що проблема виховання людини хвилювала не лише німецьких письменників, а й тогочасних професійних філософів [2, с. 4]. Так, філософ Г.В.Ф. Гегель наголошував, що сучасний йому роман, попри те, що характеризується різноманітністю характерів, станів, взаємостосунків, а також широким фоном цілісного світу, все ж позбавлений самобутнього поетичного світу. Цей твір пропонує прозаїчне, спрощене бачення повсякденності. Текстовій реальності властива колізія між поезією серця й прозою стосунків, а конфлікт вирішується комічно або трагічно: герої підкоряються пануючим у суспільстві правилам або ж перемагають їх заміною прози на красиву мистецьку дійсність [4, с. 273-274].

Г. Гегель протиставляє героїв лицарських романів і сучасних йому персонажів романної прози, наголошуючи на кардинальній зміні характеру лицарства. Сучасні лицарі як «... індивідууми зі своїми суб'єктивними цілями, своїми любов'ю, честю, шанобливістю або своїми ідеалами виправлення світу протистоять існуючому ладові, прозі дійсності, яка ставить на їхньому шляху перепони» [3, с. 154]. Ці «сучасні» лицарі змушені боротися з прозаїчним світом, який зовсім не відповідає їхнім високим вимогам і чинить перешкоди у вигляді суспільних умовностей та інститутів, як-от сім'я, громадянське суспільство, держава та її закони, професії тощо. Лицарі хочуть докорінно змінити цей світ несправедливості і влаштувати власний – більш досконалий.

Проте для трансформації світу потрібні знання – ця боротьба розпочинається з навчання, здобуття освіти, виховання майбутніх «реформаторів» оточенням і середовищем ... і на цьому завершується. Навчання та виховання, за Г. Гегелем, закінчується тим, що молода людина зазнає краху ідеалів і все-таки знаходить собі місце у ворожому світі. Герой врешті-решт завойовує серце коханої дівчини, обіймає якусь посаду, адаптуючись таким чином до суспільних ієрархічних стосунків, одружується і стає типовим обивателем. На його подругу теж очікує певна типова роль взірцевої дружини і матері. Грандіозним планам новітнього «лицарства» не випадає збутися – ця думка Г. Гегеля про сучасний йому роман фактично окреслює ідейну основу європейського роману виховання.

У філософських працях Й.Г. Гердера, особливо в «Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit» («Ідеї філософії історії людства») (1784-1791), розмірковування над аспектами виховання займає одне з чільних місць. Мислитель обстоював те, що основна мета та місія призначення людини полягає у вихованні гуманності, а решта життєвих потреб підкорюються цій високій меті та ведуть до неї. *«Все слід виховувати: розумова здатність повинна стати розумом, тонкі почуття – мистецтвом, захоплення – благородною свободою і красою, спонукальні сили – гуманізмом, і ми або нічого не знаємо про своє призначення, і Бог, створивши всі наші зовнішні та внутрішні задатки, обдурих нас (таке богохульство взагалі безглузде), або ж ми можемо бути впевнені в меті, як впевнені в Богові та власному існуванні»* [5, с. 131]. Й.Г. Гердер з жалем констатує, що більшість людей – тварини, тваринне тягне їх до землі, а це є наслідком того, що належним чином не було виховане почуття гуманізму.

Розум, за визначенням німецького філософа, є поєднанням вражень і практичних навичок душі, своєрідна сума виховання всього людського роду. Своє виховання людина завершує самостійно, вдосконалюючи себе на прикладах інших – так як формує себе художник-початківець, споглядаючи і вивчаючи чужі полотна. Саме на принципі самовиховання базується історія людства, яка по суті є традицією формування особистостей, неперервним ланцюгом виховання людського роду. Людськість тісно пов'язана з обставинами життя конкретного індивіда: виховання пов'язане з батьками, друзями, народними традиціями та з родоводом загалом [5, с. 229].

Й.Г. Гердер вирізняє сім основоположних принципів, на основі яких можливе виховання справжньої людини: відразу до війни та позірнього геройства, зневага до так званого «держав-

ного мистецтва», культивування просвітницького патріотизму й водночас почуття справедливості до інших народів, правдиві принципи торгівлі та корисна діяльність і праця [7, с. 95-98]. Як бачимо, зневага до стрижневих засад консервативного суспільства формує справжню людину у візії німецького мислителя.

У науковий дискурс термін «Bildungsroman» впровадив К. Моргенштерн у трьох працях, написаних у 1820-х рр. – «Über den Geist und Zusammenhang einer Reihe philosophischer Romane» («Про дух і контекст ряду філософських романів») (1817), «Ueber das Wesen des Bildungsromans» («Про сутність роману виховання») (1820), «Zur Geschichte des Bildungsromans» («До історії роману виховання») (1824) [14-16]. У студіях К. Моргенштерна розглядалися проблеми становлення та генези німецького роману виховання й наголошувалося на тому, що внаслідок специфічної організації сюжету, в якому визначальним є процес формування героя, твір здатний впливати й на виховання читача. Вершиною жанру роману виховання дослідник вважав «Роки навчання Вільгельма Майстера» [15, S. 55-56].

Велику роль цього твору Й.В. Гьоте у становленні німецького роману виховання відзначав також і відомий німецький філософ В. Дільтей, який фактично ввів термін «Bildungsroman» у науковий обіг. В. Дільтей підкреслював, що «Вільгельм Майстер» мав більший вплив на тодішню молоду генерацію письменників, ніж доробок Г.Е. Лессінга, Ф. Шиллера чи інші твори Й.В. Гьоте: «...до цього дня жоден інший твір нашої великої епохи не вплинув настільки глибоко на письменницьку фантазію нашої нації, як цей роман. Я хотів би романи, які складають школу Вільгельма Майстера (бо схожа мистецька форма Руссо вже не впливала на них) назвати романами виховання. Твір Гьоте зображує освіту людини на різних ступенях, у різних формах та у різних епохах» [11, S. 282]. Таким чином, В. Дільтей об'єднав авторів романів виховання під назвою «школа Вільгельма Майстера». Поряд із творами «школи Вільгельма Майстера» В. Дільтей виокремлює ще два типи роману виховання. Сюди він зараховує романи таких письменників-романтиків, як В. Г. Вакенродера, Новаліса, Л. Тіка, Ф. Шлегеля і романи про митця, як от «Зелений Генріх» Г. Келлера. Як і Ф. Шлегель, К. Моргенштерн і Г. Гегель, В. Дільтей зіставляє фази розвитку природного світу і ступені розвитку героя роману виховання, акцентуючи при цьому увагу на його духовному переродженні. Також він наголошує на ролі оповідача, який домінує в цьому жанровому різновиді [13, S. 120-121].

У книзі «Erlebnis und Dichtung» («Переживання і поезія») (1905) вчений обґрунтував низку положень, важливих для розуміння його концепції роману виховання. На думку В. Дільтея, «Hyperion oder Der Eremit in Griechenland» («Гіперіон, або Відлюдник у Греції») (1797-1799) Ф. Гьольдерліна є одним з тих романів виховання, які з'явилися в Німеччині під впливом відомих творів французького письменника Ж.-Ж. Руссо. Саме сюди він зараховує «Титана» Жан-Поля, «Мандри Франца Штернбальда» Л. Тіка, «Генріха фон Офтердінгена» Новаліса. Надалі під впливом романів про Вільгельма Майстера Й.В. Гьоте автори ставили у центр молоду людину, що у щасливій необізнаності вступає в доволі суворе життя, шукає споріднені душі, зустрічає дружбу і любов, але мусить боротися з жорсткими реаліями світу, загартовуючись через життєвий досвід, зрештою знаходить себе і усвідомлює власні завдання у світі.

Як вважає дослідник, завданням Й.В. Гьоте було відтворити історію становлення людини, яка шукає своє місце у світі. На відміну від Майстера, герой Ф. Гьольдерліна мав героїчну натуру, яка весь час прагнула діяти, але врешті-решт знайшла себе у власних роздумах і творах. Так, на переконання В. Дільтея, романи Й.В. Гьоте та Ф. Гьольдерліна виражають індивідуалізм певної культури, яка обмежена сферою інтересів приватного життя, вони зібрали усі риси німецького роману виховання, акумулювавши дух свого часу, та завуальовану владу ідеалів в молодих німецьких душах, які були готові до боротьби із застарілим світом у всіх його проявах.

В. Дільтей підкреслював, що у німецьких романах виховання «завжди є певна схожість з біографічними романами, враховуючи, що вони теж описують життя героя від дитинства й

шкільних років. Цей внутрішній погляд на життєвий шлях приводить до того, що значні моменти зображені у типовій формі. Найдосконаліший приклад подібного віддзеркалення – «Том Джонс» Г. Філдінга. Проте роман виховання відрізняється від більш давніших біографічних романів тим, що відтворює свідомо і творчо загальнолюдське у життєвому шляху конкретної людини [12, S. 393-394]. Роман виховання, як вбачав В. Дільтей, завжди тісно пов'язаний із психологією розвитку Г.В. Ляйбніца, з його ідеєю природного, співзвучного внутрішньому стану душі. Втілення цієї ідеї зустрічається в «Емілі...» Ж.-Ж. Руссо, який був надзвичайно читаним у Німеччині, та в ідеалах гуманізму, що набули популярності в той час завдяки працям Г.Е. Лессінга та Й.Г. Гердера.

За В. Дільтеєм, у романах цього різновиду закономірний розвиток героя розглядається на прикладі життя індивіда, кожен з його рівнів має свою цінність, але водночас є й основою вищого рівня досконалості. Непорозуміння та конфлікти у житті героя роману виховання стають необхідними етапами на шляху індивіда до зрілості та гармонії. Такий оптимізм розвитку особистості В. Дільтей вбачає у «Вільгельмі Майстері» Й.В. Гьоте, бо *«цей роман, як і інші твори романтиків, позначений незгасним блиском життєвої радості»* [12, S. 395].

Перший теоретик романного жанру в українському літературознавстві І. Франко у статті «Влада землі в сучасному романі» (1891) запропонував шість етапів розвитку романного жанру в літературі: давній грецький роман, християнський роман, лицарський роман, гумористичний роман, «плоско-гумористичний злодійський» і дидактико-сентиментальний романи, гумористичний роман і повчальний роман (на цьому етапі виникають перші зразки психологічного та педагогічного роману. До нього вчений зараховує «Вільгельма Майстера» Й.В. Гьоте, який «показує розвиток характеру героя і закінчується пропагандою масонства»), суспільно-психологічний і реалістичний роман XIX ст. [10, с. 176-180]. І. Франко не дає чіткого визначення роману виховання (у термінології ученого – «педагогічний роман»), втім, услід за німецькими літературознавцями вершиною цього етапу вважає саме роман Й.В. Гьоте.

Таким чином, генеза студій над романом виховання у XIX ст. продемонструвала відхід від уявлень про цей жанровий різновид як питомо німецький та відкрила перспективу його дослідження в інших літературах – насамперед, французькій та англійській. Своєрідним підсумком цих розвідок є висновки В. Дільтея про наявність щонайменше п'ятих типів романів виховання – перші два представлені «школами» Ж.-Ж. Руссо та Й.В. Гьоте. В українському літературознавстві вперше поставив проблему роману виховання І. Франко, але більш докладно почали її розглядати лише в 90-х роках XX ст., про що мова йтиме у наших наступних роботах.

Література:

1. Бернадська Н.І. Український роман: теоретичні проблеми і жанрова еволюція: монографія / Ніна Іванівна Бернадська. – К. : Академвидав, 2004. – 368 с.
2. Гайжюнас С.В. Роман воспитания: (Динамика жанровой структуры) / Гайжюнас Сильвестрас Владиславович. – Вильнюс: Шяуляйский педагогический институт им. К. Преикшаса, 1984. – 52 с.
3. Гегель. Сочинения / Гегель ; под ред. А. Деборина и Д. Рязанова. – Москва; Ленинград: Гос. социально-экономическое изд-во, 1929–1958. – Т. 13 : Лекции по эстетике. Кн. 2; пер. Б. Г. Столпнера. – 1940. – 362 с.
4. Гегель. Сочинения / Гегель; под ред. А. Деборина и Д. Рязанова. – Москва; Ленинград: Гос. социально-экономическое изд-во, 1929–1958. – Т. 14: Лекции по эстетике. Кн. 3; пер. П. С. Попова. – 1958. – 440 с.
5. Гердер И.Г. Идеи к философии истории; пер. и примечания А.В. Михайлова / Иоганн Готфрид Гердер. – М.: Наука, 1977. – 704 с. – (Памятники исторической мысли).

6. Гете И.-В. Переписка : В 2-х т. / И.-В. Гете, Ф. Шиллер ; пер. с нем. и коммент. И.Е. Бабанова. – М.: Искусство, 1988. – (История эстетики в памятниках и документах). – Т. 2. – 1988. – 540 с.
7. Гулыга А.В. Гердер; [изд. 2-е, дораб.] / Гулыга Арсений Владимирович. – М.: Мысль, 1975. – 181 с. – (Мыслители прошлого).
8. Лессинг Г. Э. Гамбургская драматургия / Готгольд Эфраим Лессинг. – Москва; Ленинград: Academia, 1936. – 456 с. – (Классики эстетической мысли).
9. Новалис. Фрагменты ; пер. Т.И. Сильман / Новалис // Литературная теория немецкого романтизма: документы под ред., со вступ. статьей и комментариями Н.Я. Берковского ; переводы Т.И. Сильман и И.Я. Колубовского. – Л.: Изд-во писателей в Ленинграде, 1934. – С. 121–146.
10. Франко І. Влада землі в сучасному романі // Зібр. тв.: У 50-ти т. / Іван Франко. – К.: Наук. думка, 1976–1986. – Т. 28. – 1980. – С. 176–195.
11. Dilthey W. Leben Schleiermachers / Wilhelm Dilthey. – Berlin : Druck und Verlag von Georg Reimer, 1870. – I. Band. – 542 S., 145 S.
12. Dilthey W. Das Erlebnis und die Dichtung : Lessing. Goethe. Novalis. Hölderlin / Wilhelm Dilthey. – Achte Auflage mit einem Titelbild. – Leipzig und Berlin : Verlag b. g. Teubner, 1922. – 482 S.
13. Dilthey W. Der Bildungsroman (1906) / Wilhelm Dilthey // Zur Geschichte des Deutschen Bildungsromans : hrsg. von Rolf Selbmann. – Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988. – S. 120–122.
14. Morgenstern K. Über den Geist und Zusammenhang einer Reihe philosophischer Romane (1817) / Karl Morgenstern // Zur Geschichte des Deutschen Bildungsromans : hrsg. von Rolf Selbmann. – Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988. – S. 45–54.
15. Morgenstern K. Ueber das Wesen des Bildungsromans (1820) / Karl Morgenstern // Zur Geschichte des Deutschen Bildungsromans : hrsg. von Rolf Selbmann. – Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988. – S. 55–72.
16. Morgenstern K. Zur Geschichte des Bildungsromans (1824) / Karl Morgenstern // Zur Geschichte des Deutschen Bildungsromans : hrsg. von Rolf Selbmann. – Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988. – S. 73.

Анотація

О. ЧИК. ЖАНРОВІ ОЗНАКИ РОМАНУ ВИХОВАННЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ПОШУКИ У ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ XVIII – XIX СТ.

У статті досліджено генезу студій над романом виховання у XIX ст. у німецькому літературознавстві, філософії та естетиці (праці Х.Ф. фон Бланкенбурга, Г.Е. Лессінга, Г.В.Ф. Гегеля, Й.Г. Гердера, К. Моргенштерна), яка продемонструвала відхід від уявлень про цей жанровий різновид як питомо німецький і відкрила перспективу його дослідження в інших літературах – насамперед, французькій та англійській.

Ключові слова: жанр, роман виховання, виховання, німецька література.

Аннотация

О. ЧИК. ЖАНРОВЫЕ ПРИЗНАКИ РОМАНА ВОСПИТАНИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОИСКИ В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ XVIII – XIX В.

В статье исследована генеза студий над романом воспитания в XIX в. в немецком литературоведении, философии и эстетике (работы Х.Ф. фон Бланкенбурга, Г.Е. Лессинга, Г.В.Ф. Гегеля, И.Г. Гердера, К. Моргенштерна), которая продемонстрировала отход от представлений об этой жанровой разновидности как истинно немецкой и открыла перспективу ее исследования в других литературах – прежде всего, французской и английской.

Ключевые слова: жанр, роман воспитания, воспитание, немецкая литература.

Summary

O. CHICK. GENRE CHARACTERS OF THE BILDUNGSROMAN: THEORETICAL SEARCH IN THE LITERARY CRITICISM OF THE XVIII – XIX CENTURY

The article studies the genesis of studies on the Bildungsroman in the XIX century in the German literature, philosophy and aesthetics (works of Ch.F. von Blanckenburg, G.E. Lessing, G.W.F. Hegel, J.G. Herder, K. Morgenstern), which has demonstrated a deviation from the ideas of this genre varieties as a truly German, and opened the prospect of studies on the material of other literatures – mainly the French and the English ones.

Key words: genre, Bildungsroman, up-bringing, German literature.